

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

TOMASZ SKRZYŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2063-4396>

tomasz.skrzynski@up.krakow.pl

*Działalność Czesława Chowańca w sferze polityki kulturalnej
i wojskowości (do 1944 roku)*

The Activity of Czesław Chowaniec in the Sphere of Cultural Policy and the Military (Until 1944)

ABSTRAKT

Czesław Chowaniec (1899–1968) odgrywał bardzo ważną rolę najpierw w życiu kulturalnym Stanisławowa lat 20. XX wieku, a następnie w polskiej działalności kulturalnej i popularyzatorskiej na terenie Francji. Jako naukowiec do 1944 roku najwięcej swej energii twórczej skupiał na historii wojskowości. Wydane z tego zakresu teksty zapewniły mu ważne miejsce wśród polskich historyków wojskowości. Służba w wojsku, w czasie kształtowania granic państwa, miała znaczny wpływ na jego zainteresowania naukowe. W okresie II wojny światowej w armii m.in. był zaangażowany w pracy oświatowo-kulturalnej.

Słowa kluczowe: Czesław Chowaniec; polityka kulturalna; historia wojskowości; Stanisławów

WSTĘP

Jedną z kluczowych postaci w dziejach Biblioteki Polskiej w Paryżu (BPP) jest Czesław Piotr Chowaniec (1899–1968). Miał bardzo duży udział w polskiej działalności kulturalnej i popularyzatorskiej, najpierw w Stanisławowie, a następnie we Francji. Po II wojnie światowej odegrał bardzo istotną rolę w odbudowie, pokonywaniu wyzwań finansowych i obronie BPP przed przejęciem jej przez rządzących PRL. Był jej wieloletnim kierownikiem, a następnie dyrektorem i sekretarzem generalnym Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu.

Do podstawowych opracowań naukowych przybliżających tę postać należą teksty: W. Kreta, poświęcony w większości powojennym badaniom Chowańca

nad dziejami kartografii (niepublikowany)¹; F. Pułaskiego, wspominającego go szereg razy w swej syntezie dziejów BPP w latach 1893–1948²; O. Ciwkacz, opisującej wybrane aspekty życia literacko-kulturalnego Stanisławowa³; T. Skrzyńskiego, skupiającego się głównie na jego działalności naukowej po 1944 roku⁴. Trzeba też zarówno odnotować biogramy⁵, wspomnienia opublikowane po śmierci Chowańca (np. A. Sawczyńskiego, I. Gałęzowskiej⁶), jak i pozbawione aparatu naukowego publikacje J. Krasnodębskiego⁷.

W wymienionych wyżej tekstach naukowych, poświęconych życiu, działalności i badaniom Chowańca, skupiano się w wyraźnie większym stopniu na jego aktywności po 1944 roku. Nie była dotąd szeroko omawiana jego działalność w okresie II Rzeczypospolitej oraz w czasie II wojny światowej. Zważywszy na wielokierunkowość działań Chowańca w latach 1921–1944, w niniejszym opracowaniu skupiono się na tych sferach, którym poświęcił do 1944 roku najwięcej czasu i energii, czyli na polityce kulturalnej i wojskowości. Ze względu na ograniczoną ilość miejsca pominięto, opisane skrótowo w przytoczonej wyżej literaturze, międzywojenne badania Chowańca z zakresu historii politycznej, historii Ormian i Żydów, historii emigracji polskiej, historii oświaty, historii kartografii oraz historii sztuki.

Analizę w niniejszym tekście oparto na kilkakrotnie szerszej bazie źródłowej niż powyższe publikacje. Podstawą była kwerenda w: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Archiwum Nauki PAN i PAU, Centralnym Archiwum Wojskowym oraz w zbiorach rękopisów przechowywanych

¹ W. Kret, *Dorobek naukowy Czesława Chowańca w dziedzinie dziejów kartografii Rzeczypospolitej Polskiej*, msp., 1968 (BPP, akc. 3233).

² F. Pułaski, *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż 1948.

³ O. Ciwkacz, *Ormianie w życiu literacko-kulturalnym Stanisławowa (XIX–XX w.)*, [w:] *III Dni Kultury Ormiańskiej w Gliwicach. Materiały informacyjne*, Gliwice 2008.

⁴ T. Skrzyński, *Czesław Chowaniec jako historyk (w świetle materiałów archiwalnych zgromadzonych w Bibliotece Polskiej w Paryżu)*, „*Studia Historyczne*” (Kraków) 2012, t. 55, nr 3–4.

⁵ Zob. m.in. *Słownik pracowników Książki Polskiej*, red. I. Treichel, t. 1, Warszawa–Łódź 1972; T. Skrzyński, *Czesław Chowaniec*, [w:] *Kustosze księgozbiorów polskich za granicą*, red. H. Łaskarzewska, Warszawa 2013; W. Śladkowski, *Chowaniec Czesław*, [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 1, Toruń 2003; P. Gavrylyshyn, *Cheslav Khovanets – vidomyi polskyy istoryk ta bibliotekar*, <https://ckpide.eu/ua/aktualnosc/wydarzenia/5043-cheslav-khovanets-vidomyi-polskyi-istoryk-ta-bibliotekar> (dostęp: 19.07.2022); H. Winnicka, *Chowaniec Czesław*, [w:] *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994; R. Dida, *Urodzhentsi Stanyslavova. Cheslav Khovanets – krayeznavets i bibliotekar*, <https://report.if.ua/istoriya/urodzhentsi-stanyslavova-cheslav-hovanec-krayeznavets-i-bibliotekar> (dostęp: 19.07.2022); J.K. Danel, *Druga Wielka Emigracja 1945–1990. Słownik biograficzny*, t. 1, Zamość 2011.

⁶ A. Sawczyński, *Czesław Chowaniec (1899–1968)*, „*Teki Historyczne*” 1966–1968, t. 15; I. Gałęzowska, *Czesław Chowaniec*, „*Na Antenie*” 1968, nr 62–63.

⁷ Zob. np. J. Krasnodębski, *Czesław Chowaniec (1899–1968). Cz. II: Twórca wystawy historycznej o Stanisławowie*, „*Kurier Galicyjski*” 2018, nr 13(305), <https://kuriergalicyjski.com/czeslaw-chowaniec-1899-1968-czesc-ii> (dostęp: 12.03.2022).

w Bibliotece Polskiej w Paryżu i Bibliotece Jagiellońskiej. Pominięto prasę stanisławowską ze względu na znaczną skalę jej wykorzystania w literaturze przedmiotu.

DZIECIŃSTWO I POCZĄTEK STUDIÓW

Czesław Piotr Chowaniec urodził się w Stanisławowie w jednej z zamożniejszych rodzin tego miasta⁸. Tam też spędził dzieciństwo, uczęszczał do szkoły ludowej i – podobnie jak jego bracia – do I Gimnazjum⁹ (klasycznego). Zapewne w 1913 roku¹⁰ ze względu na stan płuc przez kilka miesięcy przebywał na południu Francji. Długie pobyty w domu sprzyjały wzrostowi jego zainteresowań książkami i historią¹¹. Być może wpływ na jego zainteresowania humanistyczne mieli jego nauczyciele w gimnazjum: dr Józef Krajewski i Józef Sroczyński¹².

Wkrótce po wybuchu I wojny światowej, latem 1914 roku¹³, Chowaniec był z bliskimi wśród tysięcy mieszkańców Galicji uciekających przed frontem. Co najmniej do 1915 roku uczęszczał do jednego z polskich gimnazjów w Wiedniu¹⁴. Dla porządku warto odnotować, że formalnie nie były to gimnazja, tylko tzw. kursy prywatne¹⁵. Późniejsze sukcesy militarne Austro-Węgier i Niemiec sprawiły, że rodzina Chowańców wróciła do Stanisławowa.

⁸ M. Golovatyy, *Cheslav Khovanets Polskyy istoryk Stanislavskykh virmen*, [w:] C. Chowaniec, *Virmeny u Stanyslavovi v XVII-XVIII stolittyakh*, Iwano-Frankiwsk 2008, s. 47.

⁹ Zob. m.in. T. Olszański, *Stanisławów jednak żyje*, Warszawa 2010, s. 51; *Księga pamiątkowa I Gimnazjum Państw. im. Mieczysława Romanowskiego w Stanisławowie wydana z okazji Uroczystości jubileuszowych i Zjazdu b. uczniów w dniach 21-go i 22-go września 1928 roku*, red. W. Trusz, J. Zieliński, C. Chowaniec, Stanisławów 1929, s. 64, 113, 116.

¹⁰ Chowaniec od 15 marca do końca 2013 roku nie uczęszczał do szkoły, czego konsekwencją było powtarzanie IV klasy. Zob. *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za r. szk. 1912/1913*, Stanisławów 1913, s. 90; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za r. szk. 1913/1914*, Stanisławów 1914, s. 106.

¹¹ P. Gavrylyshyn, *op. cit.*

¹² *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za r. szk. 1912/1913...*, s. 26; *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za r. szk. 1913/1914...*, s. 38.

¹³ Rosjanie po raz pierwszy zajęli miasto 3 września 1914 roku. Zob. S. Adamowych, *Sotsialno-ekonomichne zhyttya Stanyslavova v period pershoyi svitovoyi viyny (1914–1918 rr.)*, [w:] *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i ziemia stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – kultura – religia*, red. P. Hawrylyszn, A. A. Ostanek, P. Semków, t. 2, Warszawa–Stanisławów 2017, s. 30.

¹⁴ Por. *Śp. Czesław Chowaniec*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie” 1967–1968, t. 18, s. 18.

¹⁵ Szerzej na ich temat (w tym o uczęszczaniu jednego z braci Chowańca) zob. K. Rędziński, *Szkolnictwo galicyjskie na uchodźctwie wojennym (1914–1918)*, Częstochowa 2008, s. 136–140, 142–143, 147–155.

Być może już od jesieni 1915 roku albo – co bardziej prawdopodobne – od jesieni 1917 roku, gdy Rosjanie po raz trzeci wycofali się z miasta¹⁶, Chowaniec ponownie uczęszczał do I Gimnazjum (klasycznego) w rodzinnym mieście¹⁷. Za przesłanki pośrednio potwierdzające tę ostatnią datę można uznać następujące fakty: termin powrotu (jesień 1917 roku) uchodźców o bardzo różnym stopniu zamożności z głębi Austro-Węgier do Stanisławowa¹⁸; przez część wojny I Gimnazjum w Stanisławowie nie funkcjonowało¹⁹; zapewne negatywny stosunek Rosjan do rodziny drukarzy w tej skali powiązanej z działalnością propolską i wydającej też druki organizacji ukraińskich.

Można spotkać pogląd, że Chowaniec był współredaktorem szkolnej gazety „Echo”, w której publikował swoje opowiadania²⁰.

Po zdaniu 8 czerwca 1918 roku²¹ z odnaczeniem matury²² rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym na Uniwersytecie Lwowskim²³. Uczestniczył tam w seminariach z zakresu historii gospodarczej (Adama Szelągowskiego) oraz prawa polskiego (Oswalda Balzera). W ramach tego ostatniego przygotował pracę

¹⁶ W czasie I wojny światowej Stanisławów był zajmowany przez Rosjan w latach 1914–1916. Zob. M. Chojnacka, *Obraz Stanisławowa oraz działania niepodległościowe Polaków przed I wojną światową i w jej trakcie na podstawie wybranych wspomnień i publikacji*, [w:] *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i ziemia stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Polityka – wojskowość*, red. M. Kardas, A.A. Ostaniek, P. Semków, t. 1, Warszawa–Stanisławów 2017, s. 54.

¹⁷ Szerzej o losach I Gimnazjum i oświaty w Stanisławowie w latach 1910–1918 zob. T. Pudłocki, *Donosicielstwo, niespełnione ambicje czy zdrada stanu? Problemy środowiska oświatowego Stanisławowa w latach 1914–1915 w świetle śledztwa przeciwko dyrektorowi I gimnazjum Michałowi Jeżeniickiemu*, „Kraakowskie Pismo Kresowe” 2020, t. 12, s. 81–102; *Księga pamiątkowa...*, s. 92–94, 114–116; S. Adamowych, *Osvita mista Stanyславova v period pershojy svitovoyi viyny (1914–1918 rr.)*, „Ukrayinoznavchi studiyi” 2017, nr 18, s. 116–120; T. Pudłocki, *Księgi ogłoszeń dyrekcji jako źródło do dziejów dnia powszedniego w galicyjskiej szkole średniej na początku XX wieku*, „Galicja. Studia i Materiały” 2018, nr 4, s. 130–132, 135; M. Stinia, *Narodzinny uczniowski samorządności w świetle materiałów źródłowych z Gimnazjum w Stanisławowie (1911)*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2020, t. 56, z. 1, s. 151–160. Szerzej o kontekście funkcjonowania omawianej szkoły zob. E. Juško, *Szkolnictwo polskie na terenie Galicji w dobie Wielkiej Wojny*, Tarnów–Łapczyca 201.

¹⁸ Por. A. Maziarz, *Zanim przysła wolność. Stanisławów w latach I wojny światowej*, [w:] *Amor patriae nostra lex. Oblicza polskiej niepodległości w literaturze dokumentu osobistego, dydaktyce i edukacji historycznej. Studia i materiały dedykowane Profesor Barbarze Kubis z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowo-dydaktycznej*, Opole 2017, s. 532, 542, 543.

¹⁹ Zob. np. *Księga pamiątkowa...*, s. 93, 115.

²⁰ Zob. m.in. R. Dida, *op. cit.* Brak informacji na temat tej gazetki np. w *Księdze pamiątkowej...*

²¹ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego [dalej: AUJ], Wydział Filozoficzny [dalej: WF], sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, *Curriculum Vitae* C. Chowańca, k. 5.

²² J. Krasnodębski, *Czesław Chowaniec (1899–1968). Część I: Badacz dziejów Stanisławowa*, „Kurier Galicyjski” 2018, nr 11(303), <https://kuriergalicyjski.com/czeslaw-chowaniec> (dostęp: 12.03.2022).

²³ T. Skrzyński, *Czesław Chowaniec...*, s. 45.

*Trybunał Skarbowy Radomski*²⁴. Wbrew Romanowi Didzie²⁵ można przyjąć, że w praktyce studiował we Lwowie bardzo krótko, w związku z wojną polsko-ukraińską władze Uniwersytetu zawiesiły bowiem zajęcia²⁶.

W WALCE O GRANICE

Formalnie, zachowując status studenta, Czesław Chowaniec aktywnie włączył się do obrony granic odradzającego się państwa. Do wojska miał zgłosić się w listopadzie 1918 roku. Od 1²⁷ lub 2²⁸ grudnia 1918 roku ochotniczo przez ponad dwa lata służył w Wojsku Polskim. Uczestniczył w obronie Lwowa²⁹ przed formacjami ukraińskimi. W uznaniu zaangażowania w kwietniu 1919 roku uhonorowano go odznaką Orleńską³⁰. Trudno jednak zgodzić się z poglądem jednego z ukraińskich badaczy, że było to jedno z ważniejszych odznaczeń wojskowych w ówczesnej Polsce³¹.

Następnie brał udział w walkach z bolszewikami, którzy odcięli Stanisławów od reszty kraju³². Nie było go w rodzinnym mieście. Służył m.in. w Szkole Podchorążych, w Dowództwie 6. Armii i w 40. pułku piechoty strzelców lwowskich. W dokumentacji wojskowej opisywano go wówczas jako wysokiego blondyna o szarych oczach³³. Służbę zakończył 10 grudnia 1920 roku. Formalnie zwolniono go ze służby wojskowej 17 stycznia 1923 roku³⁴. Zaangażowanie w walkę miało duży wpływ na jego badania naukowe. Dzięki niej w tej skali zainteresował się historią wojskowości.

²⁴ AUJ, WF, sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, *Curriculum Vitae* C. Chowańca, k. 5.

²⁵ R. Dida, *op. cit.*

²⁶ J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007, s. 17.

²⁷ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP], sygn. 2010, Pismo C. Chowańca do Biura Personalnego MWRiOP z 8 listopada 1938 roku.

²⁸ AAN, MWRiOP, sygn. 2010, Ankieta personalna C. Chowańca.

²⁹ A. Sawczyński, *op. cit.*, s. 340.

³⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 2010, Pismo C. Chowańca do Biura Personalnego MWRiOP z 8 listopada 1938.

³¹ Por. R. Dida, *op. cit.*

³² R. Rogulski, *Pokucie i Ziemia Stanisławowska w latach 1919–1920. Aspekt bezpieczeństwa*, [w:] *Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w II Rzeczypospolitej. Wojskowość – bezpieczeństwo – społeczeństwo – kultura*, red. M. Kardas, A.A. Stanek, P. Semków, Warszawa–Stanisławów 2016, s. 44.

³³ Centralne Archiwum Wojskowe, Kolekcja Akt Personalnych, sygn. I. 481, C. 2389, Karta ewidencyjna C. Chowańca, 20 listopada 1920.

³⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 2010, Pismo C. Chowańca do Biura Personalnego MWRiOP z 8 listopada 1938 roku oraz Ankieta personalna C. Chowańca.

STUDIA NA UNIWERSYTECIE JAGIELLOŃSKIM

Od stycznia 1921 roku Czesław Chowaniec studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Uczestniczył w seminariach z zakresu historii polskiej (Władysława Konopczyńskiego), kultury (Stanisława Kota) i nauk pomocniczych historii (Władysława Semkowicza)³⁵. Już wówczas była widoczna różnorodność jego zainteresowań jako historyka.

W trakcie studiów był wiceprezesem, a następnie w roku akademickim 1922/1923 prezesem koła historycznego studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kuratorem tego koła był wspomniany wyżej Semkowicz. Współpracownikami Chowańca w roku akademickim 1922/1923 byli m.in. późniejsi wybitni historycy: Henryk Barycz (jako wiceprezes) i Karol Górski. Za jego prezesury wprowadzono gruntowną i – jak pokazała przyszłość – udaną reorganizację prac zarządu. Odtąd ten ostatni pracował w sekcjach (m.in. naukowej, odczytowej, bibliotecznej, informacji i propagandy).

W roku akademickim 1922/1923 w ramach omawianego koła grupującego studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego istniały co najmniej cztery zespoły zajmujące się katalogowaniem źródeł historycznych i druków. Na tle okresu międzywojennego było to bardzo dużo. Za prezesury Chowańca utrzymano źródłowy charakter wystąpień naukowych na tym forum oraz kontakty z innymi kołami uniwersyteckimi. Jako prezes położył znacznie większy niż dotąd nacisk na działania informacyjne i radykalnie poszerzył aktywność koła w zakresie biblioteki i wydawania skryptów. Zmiany te okazały się trwałe. Za prezesury Chowańca wydano najważniejszy i najbardziej popularny do 1939 roku skrypt Koła³⁶. Już wówczas Chowaniec podejmował więc energiczne działania na polu naukowym i informacyjnym.

W roku akademickim 1921/1922 oraz 1922/1923³⁷ Chowaniec poszerzał swą wiedzę i kompetencje w Szkole Nauk Politycznych oraz, równolegle, na kursie bibliotekarskim i archiwalnym na Uniwersytecie³⁸.

Pod opieką Konopczyńskiego w pierwszej połowie 1923 roku Chowaniec skończył swą pracę doktorską pt. *Wyprowadzenie Jana Sobieskiego w 1686 roku*. W recenzjach chwalono rozległą bazę źródłową. Był w tym okresie jednym z najbliższych uczniów Konopczyńskiego – trzecim, który został doktorem³⁹ oraz

³⁵ AUJ, WF, sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, Curriculum Vitae C. Chowańca, k. 5.

³⁶ W. Drelicharz, *Koło Historyków Studentów UJ w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Koła Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1892–1992*, red. K. Baczkowski, Kraków 1992, s. 20–21, 23–26.

³⁷ AUJ, Szkoła Nauk Politycznych, sygn. 38, Rodowód Czesława Chowańca.

³⁸ *Śp. Czesław Chowaniec...*, s. 18.

³⁹ BPP, akc. 6351/2, List C. Chowańca do J. Bielatowicza z redakcji tygodnika „Życie” (Londyn), 10 października 1952; P. Biliński, *Władysław Konopczyński 1880–1952. Człowiek i dzieło*,

pierwszym historykiem wojskowości wypromowanym na doktora z tego historyczno-wojskowego seminarium⁴⁰. Egzamin z historii i filozofii zdał celująco.

W 1925 roku ukazała się w jednym z renomowanych polskich periodyków pierwsza publikacja Chowańca. Nie dotyczyła historii wojskowości, tylko wpływu szesnastowiecznych doktryn dążących do ograniczenia władzy królewskiej monarchomachów francuskich na poglądy polityczne rokoszan kierowanych przez Mikołaja Zebrzydowskiego⁴¹. Redaktorem periodyku, w którym ukazał się ten artykuł, potrzebny Chowańcowi dla uzyskania tytułu doktora⁴², był wspomniany wyżej Stanisław Kot.

Obrona pracy doktorskiej odbyła się dopiero 26 stycznia 1925 roku. Być może jedną z przyczyn, dla której obrony nie poprzedziła publikacja rozprawy, była jej strona stylistyczna. Nawet promotor stwierdził, że „styl i język wykazują stały postęp od pierwszych rozdziałów do ostatnich”⁴³.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA I KULTURALNA W LATACH 1925–1930

Chowaniec zdawał sobie sprawę, że w ówczesnych realiach ekonomicznych, tak jak wielu innych młodych wybitnych naukowców, nie dostanie pracy na uczelni. W latach 1925–1930 działał w Stanisławowie. Przewodniczył sekcji kulturalno-oświatowej Wojewódzkiego Komitetu Regionalnego. Był najważniejszym organizatorem, otwartej w grudniu 1928 roku, wystawy historycznej w Stanisławowie oraz współautorem jej katalogu⁴⁴. Jak pisano około 1930 roku: „Stanęło to wszystko właściwie pracą i energią jednego głównie człowieka: dr. Czesława Chowańca, który rzuciwszy na podatny wówczas grunt regionalizmu hasło tworzenia własnego Muzeum Pokuckiego, umiał zainteresować tym projektem czynniki rządowe i za ich poparciem, a szczególnie ówczesnych wojewodów (...), zrealizować w zawiązkach pomysły, które zdawały się być niewykonalne”⁴⁵.

Kraków 2018, s. 215, 225, 252; W. Konopczyński, *Dziennik 1918–1921*, oprac. P. Biliński, P. Plichta, cz. 2, Warszawa–Kraków 2016, s. 250, 268, 283, 290, 306, 309; AUJ, WF, sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, Pismo Dziekana Wydziału Filozoficznego UJ z 9 lipca 1925 roku, k. 4; AUJ, WF, sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, Protokoły egzaminów z 16 czerwca 1924 roku i 24 stycznia 1925 roku, k. 15, 17.

⁴⁰ J. Maroń, *Znani, nieznan i zapoznani historycy wojskowości z kręgu Władysława Konopczyńskiego i Stanisława Herbsta*, Wrocław 2018, s. 14.

⁴¹ C. Chowaniec, *Poglądy polityczne rokoszan wobec doktryn monarchomachów francuskich*, „Reformacja w Polsce” 1924 [1925], R. 3.

⁴² Szerzej o kontekście zob. np. J. Jastrzębski, *Państwowe szkolnictwo akademickie II Rzeczypospolitej. Zagadnienia systemowe*, Kraków 2013.

⁴³ AUJ, WF, sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, Recenzja promotora rozprawy doktorskiej z 3 lipca 1923 roku, k. 9.

⁴⁴ P. Gavrylyshyn, *op. cit.*

⁴⁵ Cyt. za: J. Krasnodębski, *Czesław Chowaniec (1899–1968). Cz. II...* Por. M. Zub, *Zapomniana opinia Stanisławowa Józefa Zielińskiego*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2003, t. 17, s. 36.

Równocześnie jednak, w ówczesnym kontekście politycznym, te sukcesy działań popularyzatorskich działacza należącego do jednej z zamożniejszych polskich rodzin w mieście umacniały polskość na tym terenie, wywołały więc niezadowolenie na łamach lokalnej prasy ukraińskiej⁴⁶.

W 1929 roku Chowaniec zakończył, rozpoczęte przez Józefa Zielińskiego, porządkowanie zbiorów Biblioteki Miejskiej im. Wincentego Smagłowskiego. Wpłynął w ten sposób m.in. na powołanie i rozwój w tym ośrodku kulturalnym regionalnej biblioteki publicznej. Jego wpływ dotyczył też innych dziedzin. Nieprzypadkowo porządkowaniem akt miejskich „zajął się (...) na serio dopiero około roku 1925”⁴⁷.

Na efektywność działań Chowańca w omawianych kierunkach poważnie wpłynął fakt, że jego brat Wacław był burmistrzem, a następnie prezydentem Stanisławowa i sanacyjnym posłem⁴⁸. Duże znaczenie miało też zabezpieczenie finansowe uwalniające go od konieczności pracy zarobkowej.

Równocześnie Chowaniec był bardzo aktywny jako badacz. Od żmudnego poprawiania do druku dysertacji doktorskiej, specjalnie wydobytej w tym celu w listopadzie 1924 roku z dziekanatu⁴⁹, odrywały go coraz to nowe pomysły badawcze. Dotyczyły one zarówno innych aspektów panowania Jana III Sobieskiego⁵⁰, jak i wynikały z różnorodności zainteresowań Chowańca i składanych mu propozycji.

Spośród wydanych wówczas publikacji Chowańca szereg dotyczyło historii Stanisławowa. Dokonany w okresie międzywojennym bardzo poważny postęp badań nad dziejami tego miasta był zasługą „przede wszystkim dra Czesława Chowańca”⁵¹. Te jego publikacje, dotyczące bynajmniej nie tylko historii wojskowości, są wysoko cenione przez współczesnych historyków ukraińskich⁵².

⁴⁶ M. Golovatyy, *op. cit.*, s. 47.

⁴⁷ J. Zieliński, *Życie naukowe miasta Stanisławowa*, „Nauka Polska” 1934, t. 19, s. 381–382 (cytat).

⁴⁸ O. Ciwkacz, *op. cit.*, s. 50–51; K. Baransky, *Stanislaviv do i pislya 1919 r.*, Ivano-Frankivsk 2009, s. 59.

⁴⁹ AUJ, WF, sygn. II 504, Teczka doktorska C. Chowańca, Pismo Konopczyńskiego do dziekana Wydziału Filozoficznego UJ z 21 listopada 1924 roku z odrębną zgodą dziekana z 22 listopada 1924 roku, k. 19.

⁵⁰ Ukazały się kolejno: C. Chowaniec, *Z dziejów polityki Jana III-go na Bliskim Wschodzie 1684–1686*, „Kwartalnik Historyczny” 1926, R. 40; idem, *Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683–1685*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, R. 42; idem, *Z dziejów powiedeńskiej polityki Jana III-go (Do genezy sprawy wschodniej)*, „Przegląd Współczesny” 1929, t. 8.

⁵¹ J. Zieliński, *op. cit.*, s. 384.

⁵² *Od redakcji*, [w:] C. Chowaniec, *Historia twierdzy stanisławowskiej (1662–1812)*, red. M. Wołoszczuk, N. Mika, Z. Fedunki, Ivano-Frankivsk 2018, s. 4, 15; *Bibliografia prac Czesława Chowańca dotycząca dziejów Stanisławowa* [z uwzględnieniem ich ukraińskich tłumaczeń w XXI w.], [w:] C. Chowaniec, *Historia twierdzy stanisławowskiej...*, s. 308–309; C. Chowaniec, *Virmeny u Stanyslavovi v XVII–XVIII stolittiyakh*, Ivano-Frankivsk 2008, s. 48; I. Bondarev, *Pershyy*

Mimo wydanych w latach 20. XX wieku licznych, drobnych i średniej wielkości tekstów z historii wojskowości, Chowaniec „jako historyk Jana III”⁵³ największy wysiłek wkładał w przygotowanie książek dotyczących tego pełnego wojen panowania. W okresie międzywojennym przygotowywał m.in. monografie⁵⁴: *Ludwik XIV i francuska polityka Sobieskiego 1678/1688, Sobieski wobec sprawy wschodniej 1683–1686, Mołdawska polityka Jana III Sobieskiego, Polska wobec Ligi Świętej 1684–96, Ze studiów nad traktatem Grzymułtowskiego, Stanisławów. Dzieje pokuckiej fortecy 1662–1812*, a także syntezę *Polska a Francja (1500–1795)*⁵⁵. Z powodu braków źródłowych nie udało się bezspornie ustalić, jaką część z wymienionych książek rozpoczął pisać w trakcie pobytu w Stanisławowie.

Podobnie jak inni wybitni uczniowie Konopczyńskiego, co najmniej od 1926 roku działał na forum Polskiego Towarzystwa Historycznego, m.in. jako prelegent w Krakowie⁵⁶ i Stanisławowie⁵⁷. Istnieje pogląd, że od 1927 roku był członkiem oddziału tej organizacji w Stanisławowie⁵⁸. Można założyć, że ceniony popularyzator dziejów Stanisławowa wygłaszał o nim referaty popularnonaukowe na forum działających w tym mieście stowarzyszeń, np. nauczycieli czy prawników. Ułatwiały to kontakty Chowańca w tych środowiskach⁵⁹.

W BIBLIOTECE POLSKIEJ W PARYŻU 1931–1939

W 1930 roku świetnie zapowiadający się badacz wojskowości wyjechał w celach naukowych najpierw do południowych Niemiec, a następnie przez Belgię⁶⁰ dotarł w maju⁶¹ do stolicy Francji. Zaplanował tu kilkumiesięczną kwerendę archiwalną i biblioteczną.

Od lipca 1930 roku zamieszkał w gmachu BPP, mając nadzieję, że będzie mógł być włączony w prace nad inwentaryzacją poloników francuskich. Jak pisał: „Bardzo bym chciał tu zostać, raz przez związanie się z Biblioteką Polską

priviley Stanyslavova, „Krayeznavets Prykarpattya regionalnyy naukovy-metodychnyy almanakh” 2012, nr 19, s. 9.

⁵³ Biblioteka Jagiellońska [dalej: BJ], Przyb. 563/75, List C. Chowańca do A. Birkenmajera z 8 czerwca 1928 roku.

⁵⁴ Por. A. Sawczyński, *op. cit.*, s. 341.

⁵⁵ T. Skrzyński, *Czesław Chowaniec jako historyk...*, s. 375–377.

⁵⁶ B. Tracz, *Krakowski Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego i jego członkowie 1913–1945*, Kraków 2013, s. 45, 168.

⁵⁷ *Od redakcji...*, s. 6.

⁵⁸ R. Dida, *op. cit.*

⁵⁹ Por. *Stefania Skwarczyńska*, http://stanislawow.net/ludzie/stef_skwarcz.htm (dostęp: 29.07.2022).

⁶⁰ BPP, akc. 3233; W. Kret, *op. cit.*, s. 5.

⁶¹ BPP, akc. 6332/10, Karta pobytu C. Chowańca we Francji.

i łatwość kontaktu w razie dojścia do skutku akcji inwentaryzacyjnej, po wtóre przez świetne warunki pracy wieczornej i nocnej⁶².

Starania te mogły wynikać m.in. z prestiżu BPP oraz z obniżenia dochodów z rodzinnej drukarni⁶³, związanych z kryzysem gospodarczym. Chowaniec liczył na ważną rolę BPP w polityce kulturalnej i promowaniu Polski we Francji – państwie będącym najważniejszym politycznym i wojskowym sojusznikiem Drugiej Rzeczypospolitej⁶⁴. Prawdopodobnie najważniejszym konkurentem przy staraniach o pracę w BPP był inny uczeń Konopczyńskiego – Kazimierz Piwarski⁶⁵.

Nie wiadomo, czy Chowaniec brał pod uwagę to, że – mimo znaczenia BPP w polityce władz – kryzys gospodarczy wkrótce negatywnie wpłynie na realne pobory merytorycznych pracowników tej biblioteki⁶⁶. Polscy naukowcy w tym okresie byli „w dużej mierze (zwłaszcza pod kątem finansowym) zależni od państwa”⁶⁷.

Od 1931 roku Chowaniec działalność naukową zaczął godzić z pracą w BPP⁶⁸. Początkowo miał się skupić na przygotowaniu katalogu rękopisów oraz wydawnictwa dotyczącego relacji posłów francuskich w Polsce w XVII wieku. Kolejnym celem, ustalonym jednak jeszcze w styczniu 1931 roku, miała być wspomniana wyżej akcja inwentaryzacyjna poloników w archiwach i bibliotekach francuskich. Równocześnie miał kontynuować swoje dotychczasowe badania naukowe⁶⁹.

Dalsze badania Chowańca nad stosunkami polsko-francuskimi były zbieżne z ówczesnymi planami władz BPP. W 1931 roku dyrektor BPP planował m.in. przygotowanie do druku przez Chowańca korespondencji dyplomatycznej z lat 1655–1665 posła francuskiego de Lumbresa i jego towarzyszy. Ta edycja źródłowa miała udostępnić szeroko naukowcom ważne materiały związane z Prusami Królewskimi i Prusami Książęcymi, m.in. w czasie, gdy były one obszarem intensywnych walk między wojskami polskimi, szwedzkimi i brandenburskimi⁷⁰.

⁶² BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 20 sierpnia 1930 roku.

⁶³ Szerzej o jej dużym znaczeniu dla kultury Stanisławowa zob. M. Pawłowiczowa, *Drukarnia Chowańców w Stanisławowie na tle rozwoju typografii w Stanisławowie*, <http://stanislawow.net/publikacje/cracovia/chowancy.htm> (dostęp: 20.03.2022); M. Galushko, *Ukrayinski chasopysy Stanislava (1879–1944 rr.). Istoryko-bibliograficzne dystyzhennya*, Lwów 2001, m.in. s. 298, 300.

⁶⁴ Por. M. Willaume, *Humanisci polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939. O polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989, s. 150.

⁶⁵ BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 21 stycznia 1931 roku.

⁶⁶ Por. BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 16 października 1931 roku.

⁶⁷ T. Puđłocki, *Ambasadorzy idei. Wkład intelektualistów w promowanie pozytywnego wizerunku Polski w Wielkiej Brytanii w latach 1918–1939*, Kraków 2015, s. 13.

⁶⁸ G. Gmiterek, *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1926–1940*, „Folia Bibliologica” 2008, t. 50, s. 103.

⁶⁹ BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 21 stycznia 1931 roku.

⁷⁰ G. Gmiterek, *op. cit.*, s. 102–103.

Równolegle Chowaniec pracował nad wymienionymi wyżej monografiami, poświęconymi częściowo lub w całości rządom Jana III Sobieskiego. Nieprzypadkowo w 1938 roku pisał: „Posiadam dokładne itineraria z czasów jego panowania”⁷¹.

Nadal kontynuował badania dziejów Stanisławowa. Wydał kilka publikacji naukowych i szereg artykułów prasowych. Z Józefem Zielińskim uzgodnił wspólne prace nad monografią poświęconą temu miastu⁷². Chowaniec skupił się na aspektach militarnych do 1812 roku. W 1939 roku skończył i złożył do wydawnictwa swoją część w formie książki. Miała być podstawą habilitacji⁷³. Szanse na uzyskanie tego awansu naukowego były duże, i to nie tylko dlatego, że w drugiej połowie lat 20. i przez lata pracy w BPP kolejne teksty Chowańca zyskały na jasności i potoczności.

Ukazała się znaczna część z przygotowanych przez Chowańca mniejszych tekstów dotyczących innych zagadnień z historii wojskowości. Najważniejszym z nich był poprawiony doktorat. Dzięki wsparciu Konopczyńskiego⁷⁴ wydano go jako bardzo obszerny artykuł w prestiżowym „Przeglądzie Historyczno-Wojskowym” 9 lat po napisaniu pierwszej wersji. Praca ta wówczas była doceniana przez badaczy polskich i rumuńskich⁷⁵. Jest wysoko ceniona także przez współczesnych historyków wojskowości⁷⁶.

Pozostałych z wymienionych wyżej książek nie udało mu się doprowadzić do ostatecznej wersji. Ważną przyczyną były trudności z ukończeniem dużych prac. Przykładowo w 1931 roku pisał do jednego ze swoich protektorów – Stanisława Kota: „Wykończyłem właśnie i odeślę niebawem większą monografię historyczno-wojskową o Fortecy Stanisławowskiej (przeszło 200 str. druku)”⁷⁷. W 1937 roku pisał do tego samego adresata: „Pracy mam bardzo wiele, zarówno bibliotecznej, która dużo mi czasu; energii i nerwów kosztuje jak też i osobistej naukowej (...). Drobne studium o wojnie 1633 roku między Polską a Turcją podjęte na marginesie innych prac w roku ubiegłym na podstawie odnalezionych tu archiwaliów rozrosło się nadspodziewanie do dużej monografii o stosunkach polsko-tureckich 1622–1633 z wydobyciem nieznaney dotąd mediacji francuskiej między Portą a Polską; nad wykończeniem tej rzeczy pilnie pracuję”. Zapewniał wówczas Stanisława Kota, że równocześnie pisze książki: *Ludwik XIV i francuska polityka Sobieskiego 1678/1688* oraz *Sobieski wobec sprawy wschodniej*

⁷¹ BJ, Przyb. 331/68, List C. Chowańca do S. Ciechanowskiego z 29 marca 1938 roku.

⁷² J. Zieliński, *op. cit.*, s. 385.

⁷³ T. Skrzyński, *Czesław Chowaniec jako historyk...*, s. 378.

⁷⁴ P. Biliński, *op. cit.*, s. 252.

⁷⁵ Zob. np. M. Kastarska-Sergescu, *L'expédition de Sobieski en Moldavie en 1686*, “Revue Historique du sud-est Européen” 1933, vol. 10, no. 1–3, s. 17–30.

⁷⁶ Szerzej na ten temat zob. J. Maroń, *op. cit.*, s. 14, 17 (z przypisem 21).

⁷⁷ BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 16 października 1931 roku.

1683–1686, a prace biblioteczne „nie oderwały mnie od tego, co mi jest najwłaściwsze i najdroższe to jest pracy naukowej”⁷⁸.

Aktywność ściśle związana z nienaukowymi kierunkami działań Chowańca w BPP spowodowała, że mimo niedokończenia tyłu książek coraz bardziej interesował się losami polskiej emigracji⁷⁹ i przygotowywał na ten temat publikacje.

Według przesadnej oceny W. Kreta Chowaniec przygotował scenariusze do wszystkich 43 wystaw czasowych organizowanych przez BPP między majem 1930 roku a czerwcem 1940 roku⁸⁰. Do najważniejszych zalicza się:

- wystawę o kartografii polskiej od XIV do XX wieku. Była ona zorganizowana z okazji odbywającego się wówczas w Paryżu Międzynarodowego Kongresu Geograficznego. Wystawę otworzył najwybitniejszy wówczas polski geograf Eugeniusz Romer⁸¹,

- wystawę „Frédéric Chopin, George Sand et leurs amis”. Została przygotowana przez Chowańca wspólnie z bardzo cenionym wówczas chopinologiem, sekretarzem Zarządu Wykonawczego Towarzystwa Szerzenia Sztuki Polskiej wśród Obcych Leopoldem Binentalem i otwarta w lipcu 1937 roku⁸²,

- „Sobieski d’après les estampes de l’époque”. Otwarta w 1933 roku, towarzyszyła obchodom 250-lecia odsieczy wiedeńskiej⁸³.

Wystawy przygotowane przez Chowańca były ściśle związane z polską polityką kulturalną. Nieprzypadkowo tylko o dwóch najważniejszych „ukazało się w prasie polskiej i francuskiej kilkaset artykułów”⁸⁴.

Odbiorcami wystaw i odczytów Chowańca, do 1939 roku co najmniej kilkadziesiąt razy odnotowywanych we francuskiej prasie (oraz we francuskojęzycznych drukach wydawanych przez stronę polską), byli w dużej mierze obywatele najważniejszego sojusznika Drugiej Rzeczypospolitej. Przykładowo w przypadku pierwszej z wymienionych wyżej ekspozycji: „(...) zjechali się bowiem polscy delegaci z prof. Romerem na czele na międzynarodowy zjazd geografów i dla »wzmocnienia« akcji polskiej zainicjowałem i urządziłem w Bibliotece wystawę starych map, na które udało mi się ściągnąć kilkadziesiąt [nieczytelne słowo – T.S.] geograficznych z całego świata”⁸⁵.

⁷⁸ BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 20 grudnia 1937 roku.

⁷⁹ A. Sawczyński, *op. cit.*, s. 341.

⁸⁰ BPP, akc. 3233; W. Kret, *op. cit.*, k. 6.

⁸¹ BPP, akc. 3233; W. Kret, *op. cit.*, s. 7, 34; D. Rederowa, B. Jaczewski, W. Rolbiecki, *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, Warszawa 1982, s. 177; BJ, sygn. 10286 III, Listy C. Chowańca do E. Romera z 20 grudnia 1931 roku i 27 stycznia 1932 roku, k. 145–146.

⁸² L. Binental, C. Chowaniec, *Frédéric Chopin, George Sand et leurs amis*, Paris 1937. Szerzej o kontekście i znaczeniu tej wystawy zob. K. Dziubiński, E.K. Świetlicka, *Leopold Binental i losy jego kolekcji*, „Muzealnictwo” 2017, t. 58, nr 1, s. 112.

⁸³ F. Pułaski, *op. cit.*, s. 100.

⁸⁴ G. Gmiterek, *op. cit.*, s. 96–97.

⁸⁵ BJ, Przyb. 147/83, List C. Chowańca do S. Kota z 16 października 1931 roku.

Ówczesny dyrektor BPP uważał, że sukcesy działalności wystawienniczej biblioteka ta „zawdzięcza w znacznej mierze kompetencji, zamiłowaniu i staraniom kustosa BP[P] dr. Czesława Chowańca”⁸⁶.

Chowaniec był naturalnym kandydatem na wykładowcę z ramienia BPP, „w naszej pracy propagandowej na terenie Francji i (...) organizowanych przez nas [tj. Bibliotekę Polską – T.S.] odczytów”⁸⁷. W marcu 1933 roku prosił Eugenia Romera o dwie mapy, argumentując: „(...) potrzebne są nam bardzo do naszego cyklu odczytów o Litwie dzisiejszej, które w najbliższych tygodniach organizujemy w Bibliotece”⁸⁸. Tematyka była nieprzypadkowa, zważywszy na fatalne wówczas stosunki polsko-litewskie i ówczesne relacje litewsko-francuskie.

Biorąc pod uwagę kompetencje Chowańca, w 1934 roku dyrektor BPP proponował zwierzchnikom cykl wykładów mających na celu ukazanie syntetycznego zarysu stosunków politycznych między Rzeczpospolitą i Francją w XVII–XVIII wieku. Dużo miejsca przeznaczono w nich na opis polityki Jana III Sobieskiego⁸⁹.

W 1935 roku Chowaniec został asystentem Henri de Montforta w Centrum Studiów Polskich działającym przy BPP⁹⁰. Faktycznie jego rola w Centrum od początku wykraczała poza tę funkcję⁹¹ nie tylko dlatego, że swego nowego zwierzchnika znał już od kilku lat⁹².

W 1937 roku dostosowywał dla czytelnika francuskiego książkę zmarłego w 1929 roku Ludwika Antoniego Birkenmajera *Mikołaj Kopernik jako uczonej, twórca i obywatel*⁹³. Skoro przekładem miała się zająć znana wówczas polska tłumaczka i literaturoznawczyni Maria Rakowska, zapewne Chowaniec miał być autorem krótkiego wstępu, uwag redakcyjnych i przypisów redakcji wyjaśniających kwestie słabo zrozumiałe dla francuskiego czytelnika. Niewątpliwie planowana publikacja wpisywała się w ówczesną politykę kulturalną polskich władz, mającą przekonać obywateli innych krajów o polskości tego wybitnego astronoma⁹⁴. Nie udało się ustalić, czy francuska wersja książki Birkenmajera dostosowywana do druku przez Chowańca ukazała się drukiem.

⁸⁶ F. Pułaski, *op. cit.*, s. 91.

⁸⁷ BJ, sygn. 10286 III, List C. Chowańca do Wydawnictwa „Książnica Atlas” z 16 marca 1933 roku, k. 147.

⁸⁸ BJ, sygn. 10286 III, List C. Chowańca do E. Romera z 16 marca 1933 roku, k. 143.

⁸⁹ G. Gmiterek, *op. cit.*, s. 104.

⁹⁰ W. Śladkowski, *op. cit.*, s. 332.

⁹¹ H. Winnicka, *op. cit.*, s. 81.

⁹² Zob. m.in. BJ, sygn. 10286 III, List C. Chowańca do E. Romera z 14 października 1933 roku, k. 149; BJ, Przyb. 207/81, Pismo do de Montforta do wiadomości m.in. C. Chowańca z 3 listopada 1932 roku, k. 14.

⁹³ BJ, Przyb. 491/73, List C. Chowańca do A. Birkenmajera z 6 sierpnia 1937 roku; BJ, Przyb. 491/73, List M. Rakowskiej do A. Birkenmajera z 27 sierpnia 1937 roku.

⁹⁴ Por. L.A. Birkenmajer, *Nicolaus Copernicus und der Deutsche Ritterorden*, Kraków 1937 (było to tłumaczenie publikacji Birkenmajera wydanej po polsku w 1910 roku).

Od strony formalnej w 1938 roku jako „prowizoryczny bibliotekarz” dostał urlop jako pracownik Biblioteki Narodowej w Warszawie „w celu pełnienia obowiązków w Instytucie Polskim w Paryżu”⁹⁵. Takie rozwiązanie stosowano także wobec innych merytorycznych pracowników BPP. Pozwalało to na otrzymanie przez nich praw urzędników państwowych i uprawnień do emerytury⁹⁶. Różnorodne związki z najważniejszą biblioteką w Polsce były uwarunkowane finansowaniem BPP z budżetu państwa i rolą, jaką pełniła BPP w polityce władz Polski. Tę aktywność Chowańca w BPP ułatwiał fakt, że jako brat polityka sanacyjnego oraz sympatyk obozu rządzącego był dobrze postrzegany przez władze państwowe.

W 1939 roku wydał częściowo efekt swoich prac nad katalogiem rękopisów BPP (jako tom 1). Działalność tę godził w ramach pracy w BPP z opieką nad jej zbiorami⁹⁷, w tym prowadzeniem wielu kwerend archiwalnych i bibliotecznych⁹⁸, uzupełnianiem zbiorów kartograficznych⁹⁹ i wypożyczaniem rękopisów poza BPP¹⁰⁰.

Mimo rzadkich pobytów w Polsce Chowaniec zachował kontakty z ważnymi historykami pozostającymi w kraju. Równolegle, przy okazji swych działań związanych z polską polityką kulturalną we Francji, rozszerzał swoje kontakty z niektórymi polskimi¹⁰¹, francuskimi i rumuńskimi badaczami, a także z francuskimi instytucjami kulturalnymi¹⁰².

Jego działalność w Polsce doceniano. Za „zasługi na polu współpracy intelektualnej polsko francuskiej”¹⁰³ już 9 listopada 1932 roku Prezydent Rzeczypospolitej przyznał mu Złoty Krzyż Zasługi. Później Wydział Historyczno-Filozoficzny

⁹⁵ AAN, MWRiOP, sygn. 2010, Pismo I Departamentu MWRiOP do C. Chowańca z 25 maja 1938 roku.

⁹⁶ K. Seroka, *Emilia Fiszer (1885–1949) – polska filozofka i kustoszka nad Sekwaną*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020, nr 2, s. 315–316.

⁹⁷ M. Golovaty, *op. cit.*, s. 47.

⁹⁸ Zob. np. BJ, sygn. 10754 III, Listy C. Chowańca do S. Pigionia z 27 lipca i 7 października 1936 roku, k. 69–71; BJ, Przyb. 563/75, Listy C. Chowańca do A. Birkenmajera z 24 listopada 1932 roku i 10 lipca 1933 roku.

⁹⁹ BJ, sygn. 10286 III, List C. Chowańca do E. Romera z 16 marca 1933 roku, k. 143.

¹⁰⁰ BJ, Przyb. 792/73, Pismo C. Chowańca do K. Lepszego z 25 czerwca 1934 roku.

¹⁰¹ BJ, Przyb. 145/83, List W. Borowego, M. Jedlickiego i C. Chowańca do S. Kota z 6 maja 1933 roku.

¹⁰² Zob. m.in. BJ, Przyb. 642/75, Kopia listu Aleksandra Birkenmajera do C. Chowańca z 28 kwietnia 1933 roku; BJ, Przyb. 187/83, List C. Chowańca do A. Kot z 11 maja 1934 roku; “Bulletin municipal officiel de la Ville de Paris”, 21.10.1934, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62791260/f9.image.r=chowaniec> (dostęp: 21.03.2022); *Pierre et Marie Curie. Papiers*, II – *Papiers et correspondance*; CVIII–CXI *Lettres de condoléances*; CIX–CXI *Mort de Marie Curie*, 1934; CIX *Académie Polonaise – Joanovitch*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9080334b/f137.item> (dostęp: 21.03.2022), Telegram C. Chowańca z 6 lipca 1934 roku, k. 97.

¹⁰³ BPP, akc. 6139/6, Fotografia dyplomu Złotego Krzyża Zasługi z 1932 roku.

Polskiej Akademii Umiejętności zatwierdził wybór Chowańca kolejno na współpracownika Komisji Historycznej (19 lutego 1934) i Komisji Historii Wojskowości (25 marca 1935) tej Akademii¹⁰⁴. Decyzje te zatwierdził Zarząd Akademii¹⁰⁵.

Najpóźniej w latach 30. Chowaniec został wybrany członkiem Société d'histoire Moderne w Paryżu¹⁰⁶. Mimo poszukiwań w polskich i francuskich opracowaniach, nie udało się ustalić dokładniejszej daty tego wyboru.

II WOJNA ŚWIATOWA

Początek II wojny światowej przyniósł Chowańcowi poważne ciosy. Cały nakład wspomnianej książki o Stanisławowie spłonął w czasie obrony stolicy w 1939 roku. Autor nie odzyskał maszynopisu książki. Wartość tej pozycji docenili 70 lat później ukraińscy badacze, wydając w 2018 roku jej roboczą wersję¹⁰⁷ i planując jej przetłumaczenie na język ukraiński¹⁰⁸. Jak stwierdził w 2019 roku redaktor „Studiów z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej”, Zbigniew Polarczyk: „Postać Czesława Chowańca jest nierozzerwalnie związana z historią twierdzy Stanisławów. Jeśli dzisiaj możemy powiedzieć cokolwiek sensownego o historii powstania i rozwoju twierdzy, to zawdzięczamy to właśnie temu historykowi”¹⁰⁹.

Większość nakładu pierwszego tomu katalogu rękopisów BPP spłonęła w Krakowie w czasie działań wojennych¹¹⁰.

Wśród ofiar agresji radzieckiej byli bliscy Chowańca. Jeden z braci, Tadeusz, został aresztowany przez NKWD i zamordowany prawdopodobnie w połowie 1941 roku¹¹¹. Matka została wywieziona do Kazachstanu¹¹² w ramach masowej wywózki Polaków wiosną 1940 roku. Zmarła z głodu w grudniu tego roku.

¹⁰⁴ Archiwum Nauki PAN i PAU, Polska Akademia Umiejętności, Baza członków i współpracowników Komisji i Komitetów PAU.

¹⁰⁵ BPP, akc. 6139/6, Fotografia nominacji C. Chowańca na współpracownika Komisji Historycznej PAU; BPP, akc. 6350/10, Nominacja C. Chowańca na współpracownika Komisji Historii Wojskowości PAU 24 kwietnia 1935 roku.

¹⁰⁶ BPP, akc. 3233; W. Kret, *op. cit.*, s. 8; BPP, akc. 6083/4, C. Chowaniec, *Curriculum Vitae*, [b.d.] [1939].

¹⁰⁷ C. Chowaniec, *Historia twierdzy stanisławowskiej...*

¹⁰⁸ R. Dida, *op. cit.*

¹⁰⁹ Z. Polarczyk, [rec.] *Chowaniec Czesław, Historia twierdzy stanisławowskiej 1662–1812, red. Mirosław Wołoszczuk, Norbert Mika, Zenowij Fedunkiw, Iwano-Frankiwsk 2018, ss. 315*, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2019, nr 20, s. 189.

¹¹⁰ J. Pezda, *Wstęp*, [w:] *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Indeks do t. 1*, oprac. C. Chowaniec, I. Gałęzowska, Paryż 1995, s. 1.

¹¹¹ BPP akc. 5917/5, List C. Chowańca do B. Ziffera z 10 sierpnia 1954 roku. Za zwrócenie uwagi na ten list autor dziękuje Wiesławowi Filipczykowi.

¹¹² M. Pawłowiczowa, *op. cit.*

Praca Chowańca w BPP przejściowo zeszała na dalszy plan. Od września 1939 roku był na urlopie. Najpóźniej w październiku¹¹³ 1939 roku zgłosił się jako ochotnik do powstającego Wojska Polskiego we Francji¹¹⁴. Uczestniczył tam m.in. w „kursie podchorążych karabinów maszynowych”¹¹⁵. Wkrótce awansował na podporucznika, a następnie – na porucznika. Sprzyjały temu początkowo bardzo poważne braki kadrowe oficerów w powstających jednostkach¹¹⁶. Zważywszy to, w jak trudnych warunkach formowano polskie oddziały (m.in. świeża kłeska w kampanii wrześniowej, lekceważący stosunek Francuzów do Wojska Polskiego, przestarzałe uzbrojenie, trudne warunki materialne, ogromne zróżnicowanie społeczne w jednostkach, skrajnie odmienne postrzeganie wśród żołnierzy rządów sanacji), bardzo istotne były działania Chowańca na rzecz podnoszenia morale żołnierzy, m.in. przez odczyty¹¹⁷.

W pierwszej połowie 1940 roku służbę w wojsku godził z odnotowywanym w ówczesnej prasie swym aktywnym udziałem w kluczowych pracach BPP¹¹⁸. Dla tej instytucji priorytetowe znaczenie miała wówczas działalność na polu zbliżenia polsko-francuskiego i wsparcia w różnych sferach działań urzędującego wówczas pod Paryżem rządu polskiego. W tym kontekście można też analizować np. udział Chowańca w funkcjonowaniu, mieszczącego się w gmachu BPP, Uniwersytetu Polskiego za Granicą. Zdaniem Witolda Chmielewskiego podstawowym zadaniem tej struktury „było zmanifestowanie i utrzymanie ciągłości nauki polskiej”¹¹⁹.

W czerwcu 1940 roku, już jako kapitan, Chowaniec uczestniczył w szlaku bojowym I Dywizji Grenadierów na terenie Lotaryngii (3. Kompania ciężkich karabinów maszynowych 1. batalionu 1. pułku). Walczył pod Vittersbourgiem i Loudrefingiem¹²⁰. Za zasługi w tym zakresie został w 1940 roku odznaczony Krzyżem Walecznych i proponowano go do *Virtuti Militari*¹²¹.

Po zakończeniu działań bojowych Dywizji (jako całości) wielu jej żołnierzy próbowało dostać się do Wielkiej Brytanii. Takie plany miał też Chowaniec. Niestety, 21 czerwca dostał się do niewoli niemieckiej. Po odzyskaniu wolności we wrześniu 1940 roku¹²² przedostał się na południe, do nieokupowanej części Francji.

¹¹³ BPP, akc. 5917/5, List C. Chowańca do B. Ziffera...

¹¹⁴ Zob. m.in. M. Golovaty, *op. cit.*, s. 47.

¹¹⁵ BPP, akc. 5917/5, List C. Chowańca do B. Ziffera...

¹¹⁶ J. Zuziak, *Wojsko Polskie we Francji. 1939–1940*, Warszawa 2013, s. 59.

¹¹⁷ T. Skrzyński, *Czesław Chowaniec jako historyk...*, s. 372.

¹¹⁸ Zob. np. A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Warszawa–Łódź 1989, s. 296–297.

¹¹⁹ W. Chmielewski, *W trosce o narodowy i niezależny charakter Biblioteki Polskiej w Paryżu w czasie drugiej wojny światowej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2013, t. 66, s. 18.

¹²⁰ BPP, akc. 5917/5, List C. Chowańca do B. Ziffera...

¹²¹ BPP, akc. 3233; W. Kret, *op. cit.*, s. 18.

¹²² BPP, akc. 5917/5, List C. Chowańca do B. Ziffera...

Korzystając z praw, jakie mieli przebywający tam Polacy, zamieszkał w schronisku dla polskich pracowników umysłowych w Grenoble¹²³. Był tam postrzegany przede wszystkim jako wybitny znawca epoki Jana III Sobieskiego.

W tym schronisku dla polskich pracowników umysłowych Chowaniec kierował pracami nielegalnego „Żywego Dziennika”. Miał też na tym forum co najmniej 17 odczytów podnoszących na duchu rodaków. Spośród nich, zgodnie z oczekiwaniami słuchaczy, tylko siedem wystąpień było o tematyce historycznej (w tym historyczno-wojskowej); w czterech poruszał zagadnienia polityczno-wojskowe, a w dwóch – ideologiczne¹²⁴. Zważywszy na nielegalność „Żywego Dziennika” oraz kluczową rolę Chowańca w jego funkcjonowaniu, można wątpić w to, że tematyka większości jego wystąpień była narzucana odgórnie.

Na uroczystych obchodach rocznicy walk I Dywizji Grenadierów 21 czerwca 1941 roku Chowaniec wygłosił odczyt o jej dziejach¹²⁵. W uroczystościach uczestniczyli oczywiście nie tylko Polacy mieszkający w Grenoble.

Szkic Chowańca o losach tej Dywizji ukazał się też drukiem w ramach przedstawienia zbrojnego wysiłku polskiego wojska w czasie II wojny światowej do 1940 roku. Monografia ta, którą Chowaniec zresztą współredagował, według Janusza Zuziaka „może się poszczycić (...) szczególnym i znaczącym, w moim przekonaniu, miejscem w polskiej historiografii wojskowej okresu drugiej wojny światowej”¹²⁶.

W latach 1941–1942 Chowaniec wygłosił też co najmniej 10 odczytów w innych miejscowościach południowej Francji¹²⁷. Były one adresowane prawdopodobnie głównie do zamieszkałych w tych rejonach Polaków.

Powyższe działania ułatwiały Chowańcowi działalność konspiracyjną¹²⁸. Od 1941 roku działał w organizacji konspiracyjnej: Wojsko Polskie we Francji. Kierowane było ono początkowo przez generała Juliusza Kleeberga. Zajmowało się m.in. opieką nad polskimi żołnierzami pozostającymi na terenie nieokupowanej części Francji. Był bliskim współpracownikiem i adiutantem kolejnego dowódcy tej struktury – pułkownika Józefa Jaklicza (w 1939 roku II zastępcy szefa Sztabu Głównego Wojska Polskiego)¹²⁹. Nie wiadomo, czy za tę działalność w 1943 roku Chowaniec otrzymał srebrny i brązowy Krzyż Zasługi z mieczami¹³⁰.

¹²³ *Słownik pracowników...*, s. 122; H. Winnicka, *op. cit.*, s. 81.

¹²⁴ BPP, akc. 6386/1, Zestawienia statystyczne referentów „Żywego Dziennika”.

¹²⁵ BPP, akc. 6386/2, C. Chowaniec, *Rys dziejów I dywizji Grenadierów*, zaproszenie.

¹²⁶ J. Zuziak, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001, s. 211.

¹²⁷ BPP, akc. 6386/3, Sprawozdania Komisji Naukowo-Odczytowej w Grenoble za 13 lipca 1941 roku, 18 stycznia 1942 roku i 19 stycznia – 19 lipca 1942 roku.

¹²⁸ *Słownik pracowników...*, s. 122; H. Winnicka, *op. cit.*, s. 81.

¹²⁹ Być może Chowaniec poznał go jeszcze w 1918 roku, gdy obaj byli zaangażowani w obronę Lwowa.

¹³⁰ BPP, akc. 3233; W. Kret, *op. cit.*, k. 18.

Przejęcie pełnej kontroli nad Południową Francją przez III Rzeszę sprawiło, że od jesieni 1943 roku Chowaniec przebywał w Alpach, gdzie ukrywał się przed gestapo. Wiosną 1944 roku z pułkownikiem Józefem Jakliczem udał się do Wielkiej Brytanii pieszo¹³¹ przez Pireneje. Nie miał szczęścia. Dostał się do więzienia w Hiszpanii.

W czerwcu i lipcu 1944 roku, dzięki staraniom Polskiego Czerwonego Krzyża, został uwolniony z więzienia hiszpańskiego i przez Gibraltar dotarł do Wielkiej Brytanii. Odtąd służył w strukturach wojskowych podległych Ministerstwu Obrony Narodowej Rządu RP w Londynie. Od jesieni 1944 roku był aktywny w dziale oświatowym Polskiej Misji Wojskowej. Służyć z bronią w rękę nie mógł. Na obecnym stanie badań można przypuszczać, że było to następstwo wypadku, który wydarzył się w trakcie spuszczenia na łódź desantową w jednym z portów angielskich¹³².

W 1944 roku we Francji Chowaniec rozpoczął ostatni, najdłuższy i najbardziej intensywny okres swej aktywności kulturalnej i naukowej. Mimo zachowania uczuciowych związków z rodzinnym Stanisławowem¹³³, ze względu na sytuację Polski i znaczenie BPP, zasadniczo skupił się na innych niż historia wojskowości zagadnieniach badawczych. Najważniejszymi były historia emigracji polskiej i historia kartografii. W jeszcze większym stopniu niż wcześniej był związany z BPP.

PODSUMOWANIE

Zdecydowanie największe sukcesy Chowaniec odnosił na polu polskiej polityki kulturalnej i pomnażania kapitału kulturowego. Sprzyjały temu jego naturalne predyspozycje, stopień zaangażowania w tej sferze oraz, po 1926 roku, pozytywny stosunek do polityki władz sanacyjnych.

Intensywną działalność informacyjną i organizacyjną Chowaniec rozpoczął jeszcze na studiach. Później był głęboko zaangażowany w polską politykę kulturalną na terenie rodzinnego Stanisławowa.

Powiązania rodzinne zdecydowanie ułatwiły mu doprowadzenie do uruchomienia, a następnie utrzymania działalności Muzeum Pokuckiego w Stanisławowie. Do Paryża przybył jako utalentowany historyk wojskowości i znawca relacji polsko-francuskich. Ze względu na swoje kompetencje i szczupłą wykwalifikowaną kadrę BPP Chowaniec popularyzował wiedzę o Polsce we Francji poprzez wystawy, wykłady, publikacje i informacje. Aktywność tę kontynuował z sukcesami, w zmienionych warunkach, w czasie II wojny światowej.

¹³¹ BPP, akc. 5917/5, List C. Chowańca do B. Ziffera...

¹³² *Ś.p. Czesław Chowaniec...*, s. 20–21; BPP, akc. 6083/4, Chowaniec Czesław [zyciorys].

¹³³ BJ, Przyb. 22/66, Kartka C. Chowańca do J. Zielińskiego z grudnia 1959 roku.

Chowaniec miał bardzo zróżnicowane zainteresowania badawcze. Zważywszy na wielkość nieskończonych opracowań z historii wojskowości i politycznej, to na nich skupiał najwięcej swej energii twórczej. Charakteryzujące go trudności w doprowadzeniu tekstów do ostatecznej wersji zaważyły na niewydaniu zdecydowanej większości przygotowywanych książek dotyczących historii wojskowości. Łatwiej było Chowańcowi dokańczać teksty mniejsze, które zapewniły mu na stałe ważne miejsce wśród polskich historyków wojskowości XVII wieku.

W przededniu wojny Chowaniec skupił się na zakończeniu książki habilitacyjnej i katalogu rękopisów. Doprowadził je do pomyślnego wydania, ale zniszczenia i zmiany, które przyniosła II wojna światowa, sprawiły, że nie przyniosło to oczekiwanych przez Chowańca konsekwencji naukowych i zawodowych.

Skala i zróżnicowanie jego działań w różnych kierunkach oraz brak zatrudnienia na uczelni miały też ważne ujemne konsekwencje. W latach 30. kontakty naukowe tego działacza kulturalnego i badacza coraz bardziej były powiązane z aktywnością na terenie Francji. Chowaniec „należał do tej grupy historyków militarnych, którzy nie byli związani bezpośrednio ze środowiskiem akademickim – działali raczej na jego obrzeżach”¹³⁴.

Służba w wojsku w czasie kształtowania granic państwa miała znaczny wpływ na jego zainteresowania naukowe. W okresie II wojny światowej w jej ramach m.in. wykorzystał swoje zdolności w pracy oświatowo-kulturalnej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 2010.

Archiwum Nauki PAN i PAU, Polska Akademia Umiejętności.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego:

– Wydział Filozoficzny, sygn. II 504,

– Szkoła Nauk Politycznych, sygn. 38.

Biblioteka Jagiellońska, Dział Rękopisów:

– Spuścizna Eugeniusza Romera,

– Spuścizna Józefa Zielińskiego,

– Spuścizna Kazimierza Lepszego,

– Spuścizna rodziny Birkenmajerów,

– Spuścizna Stanisława Ciechanowskiego,

– Spuścizna Stanisława Kota,

– Spuścizna Stanisława Pignonia.

Biblioteka Polska w Paryżu:

– Spuścizna Czesława Chowańca, akc. 6351/2,

– Akta Biblioteki Polskiej w Paryżu.

Centralne Archiwum Wojskowe, Kolekcja Akt Personalnych, sygn. I. 481.

¹³⁴ J. Maroń, *op. cit.*, s. 59, przypis 66 na s. 67.

Źródła publikowane

- Konopczyński W., *Dziennik 1918–1921*, oprac. P. Biliński, P. Plichta, cz. 2, Warszawa–Kraków 2016.
- Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za r. szk. 1912/1913*, Stanisławów 1913.
- Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum I z polskim językiem wykładowym w Stanisławowie za r. szk. 1913/1914*, Stanisławów 1914.
- Stinia M., *Narodziny uczniowskiej samorządności w świetle materiałów źródłowych z Gimnazjum w Stanisławowie (1911)*, „Rocznik Przemyski. Historia” 2020, t. 56, z. 1.
- Zub M., *Zapomniany opis Stanisławowa Józefa Zielińskiego*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2003, t. 17.

Wspomnienia

- Gałęzowska I., *Czesław Chowaniec*, „Na Antenie” 1968, nr 62–63.
- Sawczyński A., *Czesław Chowaniec (1899–1968)*, „Teki Historyczne” 1966–1968, t. 15.
- Śp. *Czesław Chowaniec*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie” 1967–1968, t. 18.

Literatura

- Adamowych S., *Osvita mista Stanyslavova v period pershoyi svitovoyi viyny (1914–1918 rr.)*, „Ukrayinoznavchi studiyi” 2017, nr 18, DOI: <https://doi.org/10.15330/ukrst.18.116-122>.
- Adamowych S., *Sotsialno-ekonomichne zhyttya Stanyslavova v period pershoyi svitovoyi viyny (1914–1918 rr.)*, [w:] *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i ziemia stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Gospodarka – kultura – religia*, red. P. Hawrylyszyn, A.A. Ostanek, P. Semków, t. 2, Warszawa–Stanisławów 2017.
- Baransky K., *Stanislaviv do i pislya 1919 r.*, Ivano-Frankivsk 2009.
- Bibliografia prac Czesława Chowańca dotycząca dziejów Stanisławowa* [z uwzględnieniem ich ukraińskich tłumaczeń w XXI w.], [w:] C. Chowaniec, *Historia twierdzy stanisławowskiej (1662–1812)*, red. M. Wołoszczuk, N. Mika, Z. Fedunkiwi, Iwano-Frankivsk 2018.
- Biliński P., *Władysław Konopczyński 1880–1952. Człowiek i dzieło*, Kraków 2018.
- Binental L., Chowaniec C., *Frédéric Chopin, George Sand et leurs amis*, Paris 1937.
- Birkenmajer L.A., *Nicolaus Copernicus und der Deutsche Ritterorden*, Kraków 1937.
- Bolewski A., Pierzchała H., *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Warszawa–Łódź 1989.
- Bondarev I., *Pershyy pryviley Stanyslavova*, „Krayeznavets Prykarpattyia regionalnyy naukovy-metodychnyy almanakh” 2012, nr 19.
- Chmielewski W., *W trosce o narodowy i niezależny charakter Biblioteki Polskiej w Paryżu w czasie drugiej wojny światowej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2013, t. 66.
- Chojnacka M., *Obraz Stanisławowa oraz działania niepodległościowe Polaków przed I wojną światową i w jej trakcie na podstawie wybranych wspomnień i publikacji*, [w:] *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i ziemia stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku. Polityka – wojskowość*, red. M. Kardas, A.A. Ostanek, P. Semków, t. 1, Warszawa–Stanisławów 2017.
- Chowaniec C., *Historia twierdzy stanisławowskiej (1662–1812)*, red. M. Wołoszczuk, N. Mika, Z. Fedunkiwi, Iwano-Frankivsk 2018.
- Chowaniec C., *Poglądy polityczne rokoszan wobec doktryn monarchomachów francuskich*, „Reformacja w Polsce” 1924 [1925], R. 3.
- Chowaniec C., *Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683–1685*, „Kwartalnik Historyczny” 1928, R. 42.
- Chowaniec C., *Virneny u Stanyslavovi v XVII–XVIII stolittiyakh*, Iwano-Frankivsk 2008.
- Chowaniec C., *Z dziejów polityki Jana III-go na Bliskim Wschodzie 1684–1686*, „Kwartalnik Historyczny” 1926, R. 40.

- Chowaniec C., *Z dziejów powiedeńskiej polityki Jana III-go (Do genezy sprawy wschodniej)*, „Przełęcz Współczesny” 1929, t. 8.
- Ciwkacz O., *Ormianie w życiu literacko-kulturalnym Stanisławowa (XIX–XX w.)*, [w:] *III Dni Kultury Ormiańskiej w Gliwicach. Materiały informacyjne*, Gliwice 2008.
- Danel J.K., *Druga Wielka Emigracja 1945–1990. Słownik biograficzny*, t. 1, Zamość 2011.
- Draus J., *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007.
- Drelicharz W., *Koło Historyków Studentów UJ w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Koła Naukowego Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1892–1992*, red. K. Baczkowski, Kraków 1992.
- Dziubiński K., Świetlicka E.K., *Leopold Binental i losy jego kolekcji*, „Muzealnictwo” 2017, t. 58, nr 1, DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.1024>.
- Galushko M., *Ukrayynski chasopysy Stanislava (1879–1944 rr.)*. *Istoryko-bibliohrafichne dysty-zhennya*, Lwów 2001.
- Gmiterek G., *Działalność kulturalna, naukowa i popularyzatorska Biblioteki Polskiej w Paryżu w latach 1926–1940*, „Folia Bibliologica” 2008, t. 50.
- Golovaty M., *Cheslav Khovanets Polskyy istoryk Stanislavskykh virmen*, [w:] C. Chowaniec, *Virmeny u Stanyславovi v XVII-XVIII stolittiyakh*, Iwano-Frankiwnsk 2008.
- Jastrzębski J., *Państwowe szkolnictwo akademickie II Rzeczypospolitej. Zagadnienia systemowe*, Kraków 2013.
- Juško E., *Szkolnictwo polskie na terenie Galicji w dobie Wielkiej Wojny*, Tarnów–Łapczyca 2016.
- Kasterska-Sergescu M., *L'expédition de Sobieski en Moldavie en 1686*, „Revue Historique du sud-est Européen” 1933, vol. 10, no. 1–3.
- Kret W., *Dorobek naukowy Czesława Chowańca w dziedzinie dziejów kartografii Rzeczypospolitej Polskiej*, msp., 1968 (BPP, akc. 3233).
- Księga pamiątkowa I Gimnazjum Państw. im. Mieczysława Romanowskiego w Stanisławowie wydana z okazji Uroczystości jubileuszowych i Zjazdu b. uczniów w dniach 21-go i 22-go września 1928 roku*, red. W. Trusz, J. Zieliński, C. Chowaniec, Stanisławów 1929.
- Maroń J., *Znani, nieznani i zapoznani historycy wojskowości z kręgu Władysława Konopczyńskiego i Stanisława Herbsta*, Wrocław 2018.
- Maziarz A., *Zanim przyszła wolność. Stanisławów w latach I wojny światowej*, [w:] *Amor patriae nostra lex. Oblicza polskiej niepodległości w literaturze dokumentu osobistego, dydaktyce i edukacji historycznej. Studia i materiały dedykowane Profesor Barbarze Kubis z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowo-dydaktycznej*, Opole 2017.
- Od redakcji*, [w:] C. Chowaniec, *Historia twierdzy stanisławowskiej (1662–1812)*, red. M. Wołoszczuk, N. Mika, Z. Fedunkiwn, Iwano-Frankiwnsk 2018.
- Olszański T., *Stanisławów jednak żyje*, Warszawa 2010.
- Pezda J., *Wstęp*, [w:] *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Indeks do t. 1*, oprac. C. Chowaniec, I. Gałęzowska, Paryż 1995.
- Polarczyk Z., [rec.] *Chowaniec Czesław, Historia twierdzy stanisławowskiej 1662–1812*, red. Mirosław Wołoszczuk, Norbert Mika, Zenowij Fedunkiwn, Iwano-Frankiwnsk 2018, ss. 315, „Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej” 2019, nr 20.
- Pudłocki T., *Ambasadorzy idei. Wkład intelektualistów w promowanie pozytywnego wizerunku Polski w Wielkiej Brytanii w latach 1918–1939*, Kraków 2015.
- Pudłocki T., *Donosicielstwo, niespełnione ambicje czy zdrada stanu? Problemy środowiska oświatowego Stanisławowa w latach 1914–1915 w świetle śledztwa przeciwko dyrektorowi I gimnazjum Michałowi Jeżeniickiemu*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 2020, t. 12, DOI: <https://doi.org/10.12797/KPK.12.2020.12.04>.
- Pudłocki T., *Księgi ogłoszeń dyrekcji jako źródło do dziejów dnia powszedniego w galicyjskiej szkole średniej na początku XX wieku*, „Galicja. Studia i Materiały” 2018, nr 4, DOI: <https://doi.org/10.15584/galisim.2018.4.7>.

- Pałaski F., *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż 1948.
- Rederowa D., Jaczewski B., Rolbiecki W., *Polska Stacja Naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, Warszawa 1982.
- Rędziński K., *Szkolnictwo galicyjskie na uchodźstwie wojennym (1914–1918)*, Częstochowa 2008.
- Rogulski R., *Pokucie i Ziemia Stanisławowska w latach 1919–1920. Aspekt bezpieczeństwa*, [w:] *Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w II Rzeczypospolitej. Wojskowość – bezpieczeństwo – społeczeństwo – kultura*, red. M. Kardas, A.A. Stanek, P. Semków, Warszawa–Stanisławów 2016.
- Seroka K., *Emilia Fiszer (1885–1949) – polska filozofka i kustoszka nad Sekwaną*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2020, nr 2, DOI: <https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.20.021.12337>.
- Skrzyński T., *Czesław Chowaniec*, [w:] *Kustosze księgozbiorów polskich za granicą*, red. H. Łaskarzewska, Warszawa 2013.
- Skrzyński T., *Czesław Chowaniec jako historyk (w świetle materiałów archiwalnych zgromadzonych w Bibliotece Polskiej w Paryżu)*, „Studia Historyczne” (Kraków) 2012, t. 55, nr 3–4.
- Śładkowski W., *Chowaniec Czesław*, [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 1, Toruń 2003.
- Treichel I. (red.), *Słownik pracowników Książki Polskiej*, t. 1, Warszawa–Łódź 1972.
- Tracz B., *Krakowski Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego i jego członkowie 1913–1945*, Kraków 2013.
- Willame M., *Humanści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939. O polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989.
- Winnicka H., *Chowaniec Czesław*, [w:] *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994.
- Zieliński J., *Życie naukowe miasta Stanisławowa*, „Nauka Polska” 1934, t. 19.
- Zuziak J., *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001.
- Zuziak J., *Wojsko Polskie we Francji. 1939–1940*, Warszawa 2013.

Netografia

- “Bulletin municipal officiel de la Ville de Paris”, 21.10.1934, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62791260/f9.image.r=chowaniec> (dostęp: 21.03.2022).
- Dida R., *Urodzhentsi Stanyславova. Cheslav Khovanets – krayeznavets i bibliotekar*, <https://report.if.ua/istoriya/urodhenci-stanyславova-cheslav-hovanec-krayeznavet-i-bibliotekar> (dostęp: 19.07.2022).
- Gavrylyshyn P., *Cheslav Khovanets – vidomyy polskyi istoryk ta bibliotekar*, <https://ckpide.eu/ua/aktualnosti/wydarzenia/5043-cheslav-khovanets-vidomyi-polskyi-istoryk-ta-bibliotekar> (dostęp: 19.07.2022).
- Krasnodębski J., *Czesław Chowaniec (1899–1968). Część I: Badacz dziejów Stanisławowa*, „Kurier Galicyjski” 2018, nr 11(303), <https://kuriergalicyjski.com/czeslaw-chowaniec> (dostęp: 12.03.2022).
- Krasnodębski J., *Czesław Chowaniec (1899–1968). Cz. II: Twórca wystawy historycznej o Stanisławowie*, „Kurier Galicyjski” 2018, nr 13(305), <https://kuriergalicyjski.com/czeslaw-chowaniec-1899-1968-czesc-ii> (dostęp: 12.03.2022).
- Pawłowiczowa M., *Drukarnia Chowañców w Stanisławowie na tle rozwoju typografii w Stanisławowie*, <http://stanislawow.net/publikacje/cracovia/chowancy.htm> (dostęp: 20.03.2022).
- Pierre et Marie Curie. Papiers, II – Papiers et correspondance*; CVIII–CXI *Lettres de condoléances*; CIX–CXI *Mort de Marie Curie*, 1934; CIX *Académie Polonaise – Joanovitch*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9080334b/f137.item> (dostęp: 21.03.2022).
- Stefania Skwarczyńska*, http://stanislawow.net/ludzie/stef_skwarcz.htm (dostęp: 29.07.2022).

ABSTRAKT

Czesław Chowaniec (1899–1968) played a very important role, first in the cultural life of Stanisławów in the 1920s, and then in the Polish cultural and popularization activities in France. As a scientist, he focused most of his creative energy until 1944 on military history. The published texts on this topic ensured him an important position among Polish military historians. His service in the army during the time of the shaping of state borders had an immense influence on his scientific interests. During World War II, in his military service he used his skills, among other things, in his work in the sphere of education and culture.

Keywords: Czesław Chowaniec; cultural policy; military history; Stanisławów